

S. J. Saprykin. ANCIENT FARMS AND LAND-PLOTS ON THE KHORA OF KHERSONESOS TAURIKE (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990). — Amsterdam, 1994. — 153 p., 65 pl.

Рецензована праця, автором якої є відомий фахівець-античник С. Ю. Саприкін, видана на кошти університету MCGILL в Монреалі. Вона присвячена публікації і інтерпретації матеріалів, одержаних під час археологічних розкопок експедиції Інституту археології РАН на Гераклейському півострові, хорі античного Херсонеса. Слід подкреслити, що, незважаючи на багаторічні розкопки, проведені на сільськогосподарській території поблизу Херсонеса, монографія С. Ю. Саприкіна є першою великою узагальнюючою працею після С. Ф. Стржелецького,¹ де проведено комплексний аналіз одержаного на Гераклейському півострові археологічного матеріалу і подано його історичну інтерпретацію. А це, безумовно, свідчить про актуальність і своєчасність здійсненого дослідження.

У вступі автор дав нарис історії вивчення «ближньої» хори Херсонеса, а також охарактеризував основні висновки дослідників, які розглядали систему розмежування земель як на Маячному, так і Гераклейському півостровах.

Перша частина монографії присвячена характеристиці матеріалів з розкопок садиб, розташованих на ділянках № 9, 10, 86 Гераклейського та № 57 Маячного півостровів. Характеристика результатів археологічних досліджень підпорядкована певній схемі, яка дозволяє вивчати історію кожної пам'ятки у динаміці. При цьому основна увага приділяється часу будівництва садиби, початковому етапу життя в ній, а також перебудовам, здійсненим протягом елліністичного і римського періодів. Простежені під час розкопок сліди руйнувань і перебудови автор пов'язує з конкретними подіями в історії Херсонеса, наприклад, херсонесько-скіфськими війнами. Поряд з описом будівельних залишків, розглянуто планування садиб, подано датуючий матеріал і найцікавіші знахідки. Незважаючи на те, що більшість земельних ділянок, де були зведені досліджені садиби, зараз сильно зруйнована, С. Ю. Саприкін пов'язав кожну розкопану пам'ятку з певною ділянкою, і, де це було можливим, простежив її внутрішнє планування. Гарним доповненням до фактологічної частини монографії є додаток, написаний Е. М. Жеребцовим, який дає змогу закордонному читачеві ознайомитися з внутрішнім плануванням земельних ділянок на Гераклейському півострові.²

Третя, мабуть найцікавіша частина роботи С. Ю. Саприкіна, присвячена аналізу і інтерпретації археологічного матеріалу. Причому автор не обмежився чотирма розкопаними садибами, а використав у дослідженні весь опублікований матеріал. Узагальнивши всі наявні дані, С. Ю. Саприкін дійшов до добре аргументованого висновку, що херсонеські садиби, побудовані на земельних ділянках, мають численні аналогії в інших районах античного світу. Таким чином, конкретні пам'ятки ближньої округи Херсонеса розглядаються не відокремлено, а на широкому тлі аналогічних споруд. Такий методичний підхід до вивчення херсонеських садиб, очевидно, є абсолютно вірним і дозволяє при аналізі археологічного матеріалу отримати максимум історичної інформації.

Використавши археологічний матеріал з розкопок 1974—1990 рр. з залученням всіх наявних категорій джерел і наукових розробок своїх попередників, С. Ю. Саприкін дав досить переконливу реконструкцію послідовності освоєння «ближньої» хори Херсонеса. Зокрема, розмежування земель він пов'язує з діяльністю Агасікла, який, на думку автора, здійснив його, коли виконував обов'язки стратега. Багато уваги приділено системі і часу розмежування спочатку Маячного, а згодом усього Герак-

лейського півостровів. В результаті С. Ю. Саприкін дійшов висновку, що перші невеликі сільськогосподарські ділянки в околицях Херсонеса з'явилися у першій половині IV ст. до н. е. і були розташовані на Маячному півострові, який з боку суші був відокремлений двома рядами оборонних стін з вежами, зведеними не раніше 375 р. до н. е. З точки зору дослідника, це було перше укріплене сільськогосподарське поселення в околицях Херсонеса, планування якого багато в чому було тотожне аналогічним пам'яткам на території Греції.

Наявність оборонних споруд і залишки таврських поселень на Гераклейському півострові, територія яких пізніше була зайнята земельними ділянками херсонеситів, свідчать про те, що освоєння земельного фонду в околицях Херсонеса йшло далеко не мирним шляхом. У результаті цього таврське населення було витиснене за межі Гераклейського півострова, про що свідчать варварські поселення, зафіксовані в околицях Сапун-гори. Спираючись на археологічний матеріал, здобутий при розкопках садиб, С. Ю. Саприкін датує початок розмежування Гераклейського півострова серединою — останньою чвертю IV ст. до н. е. У цей же час в систему розмежування була включена і територія Маячного півострова, яка разом з Гераклейським складала єдину систему ділянок.

Значну увагу в монографії приділено реконструкції схеми межування Гераклейського півострова, де зафіксовано близько 400 земельних ділянок. Кожну таку ділянку, у свою чергу, було розділено на менші, які в радянській науковій літературі було прийнято називати «полями». Причому розміри цих «полів» збігаються з розмірами аналогічних земельних ділянок, що були зафіксовані у Північно-Західному Криму, на «дальній» хорі Херсонеса. Це свідчить про єдиний модуль, який використовувався при межуванні землі на всій території Херсонеської держави.

Тривалий час внутрішнє розмежування розглядалося як «поля» клеру одного земельного власника. Однак С. Ю. Саприкін цілком слушно інтерпретує їх як окремі клери, які було передано у володіння різним громадянам. На Маячному півострові кожну ділянку було розділено на чотири частини, а на Гераклейському на шість окремих ділянок-парцел. Слід підкреслити, що цей висновок має принципове значення для реконструкції економіки й соціальних відносин в Херсонесі античної доби. Аналогічного висновку незалежно від С. Ю. Саприкіна дійшли й інші дослідники, які використовували ті ж самі матеріали³. Це саме по собі вже свідчить про вірний напрямок у дослідженні системи розмежування земель в околицях Херсонеса. Природно, поки що не всі питання, пов'язані з розмежуванням, можуть бути розв'язані остаточно. Але вже зараз ясно, що реконструкція виробничих відносин на «ближній» хорі Херсонеса, яку в свій час запропонував С. Ф. Стржелецький⁴, поза всяким сумнівом, повинна бути переглянута. А це, в свою чергу, дозволяє не тільки ставити але й продуктивно вирішувати питання про питому вагу праці рабів класичного типу та інших категорій залежного населення у сільському господарстві античного Херсонеса.

А втім, автор рецензованої монографії цього питання не ставить, а концентрує увагу на обґрунтуванні висновку про те, що земельні ділянки передавалися з загального земельного фонду не безпосередньо громадянам, а гекатостіям (сотням) і лише після цього земля розподілялася між їх членами. При цьому С. Ю. Саприкін для обґрунтування своєї тези використовує зміст так званого «напису про продаж землі» (IOCPe, 1², № 403). Виходячи з наявних матеріалів, зараз важко однозначно приймати або заперечувати цей висновок. Однак, як здається, С. Ю. Саприкін перебільшує роль поділу населення на філи та гекатості у Херсонесі, бо їх вага у житті громадян з розвитком товарно-грошових стосунків повинна була зменшуватися.

С. Ю. Саприкін вважає, що весь земельний фонд на Гераклейському півострові було поділено між чотирма херсонеськими гекатостіями. Приймаючи, слідом за В. Д. Блаватським, кількість населення Херсонеса кінця IV — початку III ст. до н. е. в 10—15 тис. чоловік, він визначає кількість громадян, які володіли землею, приблизно 2 тис. Але у цій реконструкції не враховано того винятково важливого факту, що у грецьких полісах, як правило, не весь земельний фонд було поділено між громадянами. Частина землі залишалася у власності громадянської общини, а певною часткою володіли храми. Тому, вірнішим було б йти не від загальної кількості населення, визначеного В. Д. Блаватським, яке складалося з громадян, рабів, ксенів, метеків та періеків, а, в першу чергу, зробити спробу, нехай і гіпотетичну, визначити розміри земельного фонду, переданого у володіння громадян⁵.

У монографії основна увага приділена питанням, пов'язаним з розмежуванням землі у класичний і елліністичний періоди. Стисліше висвітлена система землекористування у позньоелліністичному та римському Херсонесі, хоча всюди, де це було можливо, С. Ю. Саприкін інтерпретував археологічний матеріал, виходячи з тих чи інших подій в історії Херсонеса, які відомі за іншими категоріями джерел. Незважаючи на їх дуже обмежене коло, С. Ю. Саприкін, базуючись на конструктивних особливостях башти садиби ділянки № 9, зробив цікавий висновок щодо наявності в околицях Херсонеса катойкій, де наприкінці II — на початку I ст. до н. е. мешкали солдати

залоги, розташовані у місті царем Понта Мітрідатом VI Євпатором. Посередньо цей важливий висновок, крім наведених С. Ю. Саприкіним аргументів, підтверджується і тим, що зараз є всі підстави говорити про аналогічну практику, яка мала місце пізніше, коли в Херсонесі дислокувалися римські війська, а на Гераклейському півострові, в Хомутовій балці і районі висоти Горна функціонували комплекси будівель з баштами. У цих військово-господарських комплексах, на кордонах розмежованої території Херсонеса, швидше за все мешкали римські солдати, які, поряд з військовою службою, мабуть, займалися сільським господарством⁶. Якщо це так, то у перші століття н. е. було продовжено практику розміщення на «ближній» хорі воєнних загонів союзників Херсонеса.

Нерівноцінне висвітлення у монографії окремих періодів розвитку «ближньої» хори Херсонеса пояснюється тим, що С. Ю. Саприкін у своєму дослідженні міг повніше оперувати матеріалами, одержаними при розкопках лише чотирьох садиб з кількох десятків, які зараз вже вивчені. На жаль, поки що не опубліковані матеріали багаторічних розкопок на Гераклейському півострові, які велися і активно ведуться Херсонеським заповідником. Такий стан, коли інформація про результати багаторічних робіт публікується лише в коротких статтях «Археологічних відкриттів» і тезах, не може бути визнаний за нормальний і ускладнює повноцінне вивчення соціально-економічної історії Херсонеса. Тому для продовження продуктивного дослідження історії і економіки Херсонеса, соціального складу його населення першочерговим завданням є повноцінна комплексна публікація результатів розкопок на Гераклейському півострові. Дуже хотілося б сподіватися, що рецензована монографія С. Ю. Саприкіна буде першою в серії серйозних наукових праць, присвячених публікації і осмисленню археологічних матеріалів з «ближньої» хори Херсонеса.

Взагалі, оцінюючи працю С. Ю. Саприкіна, слід ще раз підкреслити, що вона є значною подією в історіографії Херсонеса. Незважаючи на низку дискусійних висновків автора, рецензована монографія є серйозним внеском у північнопричорноморське антикознавство і буде сприяти подальшому плідному вивченню цього комплексу проблем, пов'язаних з історією античного Херсонеса. Залишається лише шкодувати, що монографія С. Ю. Саприкіна видана за кордоном англійською мовою, а не в Україні або Росії.

В. М. Зубар

Примітки

¹ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1959. — Вып. 6.

² Пор.: Жеребцов Е. Н. Новые данные к аграрной истории Херсонеса IV — I вв. до н. э. // КСИА. — 1976. — Вып. 145. — С. 14—18; Жеребцов Е. Н. Некоторые результаты сравнительного изучения клеров Гераклейского полуострова // КСИА. — 1981. — Вып. 168. — С. 17—26; Жеребцов Е. Н. Некоторые результаты сравнительного изучения клеров Маячного полуострова // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 38—45.

³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — С. 6—24.

⁴ Стржелецкий С. Ф. Указ. соч. — С. 43—65; Пор.: Картер Дж. К. Хора Метапонта в Лукании и Херсонеса в Таврике // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 168—170.

⁵ Пор.: Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 16—20.

⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 79.